

OSMANLI DEVLETİNDE VEZİR-İ AZAM (SADRAZAM)

(Grand Vizier in The Ottoman Empire)

Osman KAŞIKÇI*

ÖZET

Veżâret, devlet teşkilatı içinde devlet başkanlarından sonra ikinci önemli makamdır. İslam devletlerinde ve bu arada Osmanlı Devleti'nde de vezirlik (vezir-i âzamlık) devleti idarede zaman zaman padişahı bile geride bırakacak önemde olmuştur. Fatih'ten sonra Osmanlı'da en yüksek divan olan Dîvân-ı Hümâyûn'a dahi vezir-i âzamlar başkanlık etmiştir. Şeyhülislâmların dini arkalarına alan güçlerine karşılık devletin siyasi ve idari yapısını arkalarına almışlar ve vezir-i azamla anlaşamayan idareciler zaman zaman şeyhülislâmlar bu görevlerinde olmuşlardır. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Türklerden Fatih'ten sonra ise devşirmelerden seçilmiştir. Her iki yöntemin de Osmanlı Devletine artı ve eksileri olmuştur. Vezir-i âzamların göreve getirilmeleri ve görevden alınmaları her zaman ayrı bir önem arz etmiştir. Padişahların tahta oturmalarında veya tahttan indirilmelerinde de vezir-i azamların önemli etkileri olmuştur. Dolayısıyla vezir-i azamlık kurumu çok iyi tahlil edildiğinde Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari yapısı hakkında daha sağlıklı bir yaklaşım ortaya konulabilir.

Anahtar kelimeler: Sadrazam, veziriazam, Osmanlı Devleti, Osmanlı Hukuku

Abstract

Vizierate is the second most significant official after the sultan in state organization. Vizierate has been even more important than the sultan from time to time in the state administration in Islamic states and meantime in the Ottoman Empire. After Mehmed the Conqueror, grand viziers have chaired even the Divan-ı Hümâyûn, the highest council. Sheikholeslams have received the support of religion behind them while grand viziers have received the support of the political and administrative structure. Conflicting with Grand viziers, sometimes caused sheikholeslam loose their profession. Grand viziers were selected from the Turks in early Ottoman period. After Mehmed II viziers were selected from the devshirmes. Both of these methods has been positive and negative effects in the Ottoman Empire. Be appointed and dismissed from the grand vizier profession has always been a special importance. Grand viziers also had important roles on accession to the throne and removal of Sultans. Therefore if grand vizier institu-

* Prof. Dr., Fatih Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi.

tions are well analyzed, a sound approach can be demonstrated on the political and administrative structure of the Ottoman Empire.

Keywords: Vizierate, Grand vizier, Ottoman Empire, Ottoman Law

GİRİŞ

Osman Gazi ve Orhan Gazi devlet işlerinde kendilerine yardımcı olmak üzere kardeşlerini vezir olarak atamışlardır. I. Murat zamanında ikinci bir vezir daha atanınca birincisine vezir-i âzam denmeye başlanmıştır¹. Bu makama şehzadelerden sonra dışarıdan vezir yapılan ilk kişi Çandarlı Kara Halil Paşa'dır². Fatih döneminden itibaren vezir-i âzamlara sadrazam da denmiştir. II. Mahmut 1838'de sadrazam ünvanını "başvekil"e çevirmiştir.

İstanbul'un fethine kadar vezir-i âzamlığa tamamen Türkler ve genellikle ilmiye sınıfına mensup kimseler atanmıştır³. İstanbul'un fethinden sonra ise bir-iki istisna ile devşirmelerden atanmaya başlanmıştır. Fatih devrinin kudretli ilim adamlarından Molla Gürani, kendisine yapılan vezirlik teklifini, bu görevin saraydan yetişme kullara ait olduğunu gerekçe göstererek reddetmiştir⁴. Ondan sonra da birkaç istisna ile on yedinci yüzyıla kadar vezir-i âzamlar hep devşirmelerden yapılagelmiştir. Bunun çeşitli sebepleri olabilir. Ancak ilk akla gelen Çandarlı gibi güçlü ailelerin devlette uzun süre vezirlik yapmaları ve devleti idaredeki maharetleri sonucu padişah sülalesinin yanında güçlü bir sülâle meydana getirmemek olabilir⁵. Kaldı ki böyle güçlü ailelerden değil de devşirmelerden yapıldığı halde dahi idarî kabiliyet ve tecrübeleri ile çok defa kimin padişah olacağı hususunda en etkin rolü onlar oynamıştır. Hatta yine birçok padişahın hal' edilmesinde de vezir-i âzamların büyük etkisi olmuştur. Eğer güçlü bir ailenin vezir olmasına imkân tanınsaydı Osman oğullarının güçsüz zamanlarında "bundan sonra da Al-i ..." padişah olsun demeleri kuvvetle muhtemeldi.

Osmanlı devletinde özellikle Fatih'ten sonra padişahın tek başına sadece vezir-i âzamı atadığı bilinmektedir⁶. Diğer yetkililer genellikle vezir-i azamın arzı ile ata-

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, 111; Tahrir Heyeti, *Vezir, İA, C. XIII*, İstanbul 1979, s. 313.

² Mehmet Tevfik, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1328, s. 43.

³ Kamil Paşa, (s. 24) İstanbul'un Fethine kadar Çandarlı soyundan olanların vezir yapıldığını söylüyorsa da bu doğru değildir. Organ Gazi, I. Bayezid, Şehzadeler ve II. Murat dönemlerinde Çandarlı ailesinden vezir-i azamlık yapanlar olmuştur. Ne varki söz konusu dönemlerde vezir-i azamlık yapan başka kimseler de bulunmaktadır (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık*, Ankara 1974, s. 33 vd.).

⁴ Mecdî, *Şakayık Tercümesi*, İstanbul 1269, s.104 (Halil İnalıcık: "Mehmet II", *İA, C. VII*, s. 511'den naklen).

⁵ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2005, s. 146.

⁶ Padişahın tek başına ataması kimseye danışmaması anlamına gelmemektedir. Sadece kimsenin arz ve telhisine gerek kalmaksızın doğrudan ataması demektir. Yoksa padişahlar vezir-i âzam gibi

nırdı. Vezir-i âzam, padişah fermanı ile atanır ve bu fermanla vezir-i azamın hemen bütün yetki ve görevleri sayılırdı. Yeni atanan vezir-i âzama ilk iş olarak hatem-i şerif, hatem-i vekâlet, mühür-i sadâret de denen “Mühür-i Humâyûn” verilirdi⁷. Mühür, Divân-ı Humâyûna gönderilmek suretiyle veya huzura kabul edilerek takdim edilirdi⁸. 17. yüzyıldan itibaren vezir-i âzamlara mühür verileceği zaman huzura şeyhülislâmla birlikte çıkmaları adet haline gelmiştir⁹. Vezir-i âzamlara, atandıktan bir kaç gün sonra yapılması gerekli işler hakkında genel bir Hatt-ı Humâyûn gönderilirdi¹⁰. Gerek bu Hatt-ı Humâyûnda gerekse ihtiyaç hissettikçe padişahlar vezir-i âzama gönderdikleri Hatt-ı Humâyûnda onun yetki ve görevlerini hatırlatırlardı. Mesela II. Ahmet’in, vezir-i âzama Bozoklu Mustafa Paşa’ya gönderdiği Hatt-ı Humâyûnda şunları yazıyordu: “Umur-ı devlet-i âliye senin rey ve tedbirine havale olunmuştur; azli iktiza edeni azil, nasbı layık olanı nasbedip ba’dehu rikab-ı hümayunuma arzeyele”¹¹.

Vezir-i âzam bir şekilde o makamı boşalttığına on altıncı asır sonlarına kadar “Kubbealtı Vezirleri” denen diğer vezirlerden birisine bu görev verilirdi. Bu tarihten sonra valilerin de doğrudan vezir-i âzam yapıldığı olmuştur. Vezir payesi olmadan vezir-i âzam olanlara aynı zamanda vezirlik payesi de verilirdi. Özetle bu makama vezirlikten, yeniçeri ağalığından, beylerbeyiliğinden, kapıcılar kethüdalığından, padişah silahdârlığından ve çavuşbaşılıktan yükselmek mümkün olmuştur¹².

Vezir-i âzam, padişahın yürütmeye ilişkin bütün işlerine vekildi¹³. Fatih’in Kanunnâmesindeki bu ifade Tevkii Abdurahman Paşa Kanunnamesinde biraz genişletilmiştir. Buna göre “Evela vezir-i âzam olanlar cümleyi tasaddur edip âmme-i mesâlih u dîn ve devlet ve kâffe-i nizamı ahval-i saltanat ve tenfizi hudûd ve kısas ve hapis ve nefiy ve envâ-i ta’zîr ve siyaset ve istima-ı dava ve icrây-ı ahkâm-ı şeriat ve def’i mezalim ve tedbir-i memleket ve tevcih-i eyalet ve emaret ve ulufe ve zeamet ve tumar ve tevliyet ve hitabet ve imamet ve kitabet ve cem-i cihet ve taklîd-i kaza ve nasb-ı müvella ve tefviz ve tevkil ve tayin ve tahsil ve umûr-ı cumhur ve tevcihat-ı gayrı mahsur velhasıl menâsib-ı seyfiye ve ilmiyenin tevcih ve azli ve cemi-i kazâyâ-ı

önemli bir makama atama yaparken genellikle diğer yöneticilere danıştırlardı. Na’îmâdaki bir kayıt bunu açıkça göstermektedir. “Şeyhülislâm ve kuzat-ı asâkir ve sair vüzera ve ağalar huzur-ı hümayuna davet olunup vezaret meşveretinden sonra Melek Ahmet Paşa’ya verilmeğe karar verdikte...” (Na’îmâ, III/1266).

7 J. Deny, “Mühür”, *İA*, C. VIII, İstanbul, 1979, s. 794.

8 Uzunçarşılı, s. 118.

9 Silahdar Mehmet Ağa, *Silahdar Taribi*, C. II, İstanbul 1928, s. 740.

10 Uzunçarşılı, s. 125.

11 Uzunçarşılı, s. 116. Lütfi Paşa, “Vezir-i âzam olanda kat’an garaz-ı dünyeviye olmamak gerekdir. Her hususu lilleh, filleh ve livechilleh etmek gerekdir. Zira fevkinde bir mansıp dahi yoktur ki ona vasil ola” (*Asafnâme*, 9) diyerek hem vezir-i âzamın mevkiini hem de işleri yaparken gütmesi gereken amacı belirtir.

12 Uzunçarşılı, s. 118, 128, 192.

13 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tablilleri*, İstanbul 1990, I/318.

şer'îyye ve örfiyenin istima' ve icrâsı için bizzat cenâb-ı padişahîden vekîl-i mutlak ve memâlik-i mahrûse-i Osmanî ve taht-ı hükûmet-i sultâniyede olan cemî-i nâsın üzerine hâkim sâhib-i ferman olduğu muhakkaktır¹⁴ şeklinde yürütmeye ilişkin neredeyse bütün görev ve yetkileri sayılmıştır.

Yavuz Selim de vezir-i âzamı Piri Paşa'ya gönderdiği bir Hatt-ı Humâyûnda "ahvâl-i umûr cümle senden suâl olunur. Şöyle ki, tehâvün ve tekâsül etmiş olasin, elimden halâs olmayı muhâl bilesin"¹⁵ demektedir.

Fatih dönemine kadar padişahlar divana başkanlık ederlerdi. Ondan sonra vezir-i âzamlar divana da başkanlık etmeye başlamışlardır. Vezir-i âzam şehir dışında veya başka bir sebeple toplantıya gelemeyecekse onun yerine Sadaret Kaymakamı divana başkanlık ederdi¹⁶.

Vezir-i âzamlar divana başkanlık etmeye başladığı tarihten sonra divanda görüşülenleri toplantı sonunda özet olarak padişaha arz ederlerdi. Bu durum şüphesiz vezir-i âzamı daha da güçlü hale getirmiştir¹⁷. Divan toplantılarının haftada birkaç gün yapıldığı dönemlerde vezir-i âzamlar arza çıktıklarından padişahla görüşmüş olurlardı. 17. Yüzyıldan sonra divan toplantıları askerlere maaş vermeye inhisar edip üç ayda bir toplanmaya başlayınca vezir-i âzamlar padişahla görüşmek gerektiğinde randevu alıp huzura çıkmaya başlamışlardır. Başka bir ifade ile padişahla vezir-i âzam arasında haftanın belirli günleri gibi mütad görüşmeleri olmazdı¹⁸.

Vezir-i âzamların padişaha yazı ile yaptıkları arzlara "telhis" veya "takrir" denirdi¹⁹. III. Murat zamanına kadar kendisine arz edilen meselelere "olsun" veya "olmasın" diye, sözlü olarak düşündüklerini söylerler; arzda bulunanlar bunu kâğıtlara işaret ederek gerekeni yaparlardı. III. Murat devrinden itibaren padişahlar, telhiste talep edilen işe göre "İzn-i humâyûnum olmuştur"²⁰, "Benim vezir-i âzamım defter ve takrir manzûr-i humâyûnum olmuştur. Telhisiniz mucibince tanzim olunan..."²¹, "İhsân-ı humâyûnum olmuştur" ya da "mücebince amel oluna" şeklinde ifadeler yazmaya başlamışlardır. Telhisler, sadece padişahı haberdar etmek mahiyetinde ise, padişah tarafından duruma uygun ibareler yazılarak geri gönderilirdi. 1832 yılından sonra arz tezkereleri serkatibi şehriyârî denilen padişahın hususi başkâtibine hitaben yazılmaya başlanmıştır. Başkâtip bunu padişaha okur, padişah fikrini şifahî olarak

¹⁴ Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, *Millî Tettebbualar Mecmuası*, c.1, İstanbul 1331, s. 498.

¹⁵ Hayrullah Efendi, *Devlet-i Âliyye-i Osmaniye Tarihî*, c.8, İstanbul 1292, s. 92.

¹⁶ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 43.

¹⁷ İnalçık, s. 512.

¹⁸ Uzunçarşılı, s. 175.

¹⁹ Cengiz Orhonlu, *Telhisler*, İstanbul 1970, s. XIX; Topkapı Sarayı Arşivi, No: 7273, 7648, 8607, 7661.

²⁰ BOA, Hatt-ı Hümâyûn, No: 11, G.399.

²¹ BOA, Hatt-ı Hümâyûn, No:11, G. 419.

bildirir ve bu mütalaa arz tezkeresinin altına dikey bir şekilde serkatip tarafından vezir-i âzama hitaben yazılırdı. Serkatip tarafından dikey şekilde yazılan bu yazıya “irade” veya “irade-i seniyye” denirdi.

Başta şeyhülislâm olmak üzere ulema, kaptan paşa, valiler, darüssaade ağası gibi üst düzey bürokratlar tarafından her birinin kendine mahsus hitapları ile yazılan yazılar vezir-i âzama gönderilir ve onun tarafından padişaha arz edilerek gereği yapılırdı. Diğer memurlar ise doğrudan vezir-i âzama yazarlardı²².

Vezir-i âzam'ın yazılı emirlerine “buyrultu” sözlü emirlerine ise, “emri sâmi” denirdi²³.

Vezir-i âzam kurduğu İkinci Divanında şikâyetleri dinlerdi. Divanda Türkçe bilmeyenler için tercüman bulundurulurdu²⁴. Aynı şekilde Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri ile birlikte Cuma Divanını kurar ve davaları dinlerdi. Vezir-i âzam kendisi karar verebileceği gibi davaları Rumeli Kazaskerine, işler çok olursa Anadolu Kazaskerine de dinletebilirdi²⁵. Yine vezir-i âzamin başkanlığında İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılarının katılımı ile Çarşamba günleri, Çarşamba Divanı kurulurdu. Vezir-i âzam, hâkimin verdiği kararın hukuka uygun olduğundan kuşku duyarsa daha önce kazaskerlik yapmış olanlara bu kararı incelettirebilirdi²⁶. Ayrıca vezir-i âzam bazı günler kuşluk vaktinde de divan kurup dava dinlerdi²⁷.

Vezir-i âzamlar 15. yüzyıldan itibaren aynı zamanda askeri işleri de yönetmeye başlamışlardır. Gerçekten Çandarlı Halil Paşaya kadar ordu kumandanlığı ayrı bir kişide iken onun zamanında askeri işler de vezir-i âzama verilmiştir²⁸. Vezir-i âzam ordunun başında sefere çıktığı zaman kendisine “serdar-ı ekrem” unvanı verilirdi. Vezir-i âzam sefere çıkınca kazaskerler onunla gelmez onun yerine “ordu kadısı” tayin edilirdi²⁹. Serdar-ı Ekrem unvanıyla vezir-i âzam bütün tevcihat, azl, tayin, nefy ve idamları padişaha sormadan yapardı. Vezir-i âzamin savaş esnasındaki harcamalarından hesap sorulmazdı³⁰. Bununla birlikte vezir-i âzam kendi arzusuyla seferden dönemez, bunun için kendisine padişah tarafından “davet hattı” yazılması gerekirdi³¹.

²² Tevkiî, 498; Uzunçarşılı, Merkez, 133.

²³ Uzunçarşılı, Merkez, 115; Öztuna, Osmanlı, II/54. Bu konuda örnekler için bkz. Topkapı Sarayı Arşivi, E: 10087, 10833.

²⁴ Uzunçarşılı, Merkez, s. 136.

²⁵ Tevkiî, s. 502.

²⁶ Tevkiî, s. 503; Uzunçarşılı, s.140; Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı, s. 211.

²⁷ Tevkiî, s. 500.

²⁸ Uzunçarşılı, Merkez, 111.

²⁹ Raşit, IV/34.

³⁰ Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki (haz. Mehmet İpşirli), c. I, İstanbul 1989, s. 315.

³¹ Uzunçarşılı, s. 162.

Yine vezir-i âzamlar savaşa çıktıklarında savaş usulü ve benzeri önemli meseleleri de ilgili kişilere danışarak yaparlardı³².

Fatih'in teşkilat kanunnamesine göre vezir-i azam 5999 akçeye kadar olan tımarları padişaha arz etmeden tevcih etme hakkına sahipti³³. Bundan yukarı geliri olan tevcihleri padişaha arz ederek yapabiliirdi.

Vezir-i âzamlar zaman zaman teftişe çıkar, çarşı pazarda "asayişin berkemal" olup olmadığını bizzat görürlerdi. Ayrıca vezir-i âzamlar senede üç defa şeyhülislâmı ziyaret ederlerdi³⁴.

Osmanlı Devletinde vezirler dâhil memurlar bir yıllığına atanırdı. Süresi dolanlardan hizmeti beğenilenler ya kendileri uzatma talebinde bulunur ya da vezir-i âzamin tasvibi ile görevlerinde kalmaları sağlanırdı ki buna ibka veya mukarrer denirdi³⁵.

Vezir-i âzam sefer için İstanbul'dan ayrılınca kendisine "rikâb-ı humâyûn" veya "sadaret kaymakamı" denilen bir vezir vekâlet ederdi. Vekil olan kişiyi vezir-i âzamin teklifi üzerine padişah veya bazen doğrudan padişah atardı. Vezir-i âzamin mührünü başka birisine vermesi, kendisini vekil atadığını gösterirdi³⁶. Vezir-i âzam seferde iken padişah da Edirne'de ikamet ederse, bir Edirne'ye bir de İstanbul'a kaymakam atanırdı. İstanbul kaymakamına "İstanbul Muhafızı" da denirdi³⁷. Vezir-i âzam bütün defterleri yanında götürdüğü için vekilin tuttuğu defterlere "rikab defterleri" denirdi. Sadaret kaymakamı, sefer tarafındaki yakın vilayetlerin işleri ile vezirlik, beylerbeyilik, sancak beyliği menşurları ve ordudaki tevcihatı dışında vezir-i âzamin hemen bütün yetkilerini haizdi³⁸.

Vezir-i âzamların belirli bir görev süreleri olmayıp azledilinceye kadar görevde kalırlardı³⁹. Gerekeç göstermek zorunda olmaksızın padişah, istediği zaman onu görevden alabilir, idamına dahi karar verebilirdi⁴⁰. Önemli işleri padişaha sormadan yapan ya da yaptığı işlerde gereğinden fazla övünen vezir-i âzamların makamlarından olduklarına ilişkin örnekler çoktur⁴¹. Vezir-i âzamdandan mührün geri istenmesi azledil-

³² Na'imâ, I/111.

³³ Akgündüz, *Kanunnameler*, I/325.

³⁴ Uzunçarşılı, *Merkez*, 145.

³⁵ Uzunçarşılı, *Merkez*, 150.

³⁶ J. Allan, "Hatem", *İA*, C. V/I, İstanbul 1987, s. 360.

³⁷ Selaniki, I/88.

³⁸ Uzunçarşılı, *Merkez*, 180.

³⁹ Mumcu, *Divan*, 44.

⁴⁰ Görevden alınan ve ölümüne karar verilen vezir-i âzamların listesi için bkz. Topkapı Sarayı Arşivi, D: 10210.

⁴¹ Na'imâ, I/123.

diği anlamına gelirdi⁴². Yeni atanan vezir-i âzam, İstanbul dışında ise, gelinceye kadar işlere “sadaret kaymakamı” ismi ile atanan vezir nezaret ederdi⁴³.

⁴² Uzunçarşılı, *Merkez*, 114.

⁴³ Selanikî, I/160.